

शब्दांगविज्ञान व शब्दवर्ग

निरंजन

 <https://orcid.org/0000-0002-5254-8380>

 hi.niranjan@pm.me

॥ आलोक ॥

पुष्प दुसरे

२४ जून, २०२१

अनुक्रमणिका

१ भाषाविज्ञानातील रूढ परिभाषांचा पुनर्विचार	२
२ शब्दवर्ग	५
२.१ शब्दजाती की शब्दवर्ग?	६
२.२ काही संकल्पना	७
२.२.१ सामान्यार्थ वि. केवल-संबंधार्थ	७
२.२.२ व्याकरणिक गुण	९
२.३ नाम	९

२.३.१ लिंग	१०
२.३.२ संख्या	१४
२.३.३ व्यक्ती	१८
२.४ आदरार्थ	२१

मागील लेखात^१ म्हटल्याप्रमाणे वाक्यविन्यास ह्या विषयावरील चर्चा करण्यासाठी शब्दस्तरावरील भाषिक चिकित्सा आपण आधी समजून घेतली पाहिजे, परंतु तत्पूर्वी चिकित्सेकरिता आवश्यक असणाऱ्या संज्ञांचा आपण चिकित्सक आढावा घेऊ. त्यानंतर आपण शब्दस्तरावरील चिकित्सेकडे वळू.

१ भाषाविज्ञानातील रूढ परिभाषांचा पुनर्विचार

भाषाविज्ञानात हॉकेट (१९६०) ह्यांच्या संशोधनामध्ये भाषिक आकृतिबंधांची अंतर्गत पुनरावृत्ती (ड्युअॅलिटी ऑफ़ पॅटर्निंग) ह्या भाषेच्या महत्त्वाच्या गुणधर्माचा उल्लेख झाला. ह्या गुणधर्माचा अर्थ असा की भाषेत कल्पिलेल्या वेगवेगळ्या स्तरांमध्ये (ध्वनिरूपांचा स्तर, अर्थ+शब्द ह्यांचा एकत्रित स्तर तसेच वाक्यरचनेचा स्तर) समान आकृतिबंध सापडतात. त्यामुळे ह्या सर्व स्तरांमध्ये काही उपस्तर भाषावैज्ञानिकांनी कल्पिले आणि त्यांचा वापर प्रत्यक्ष भाषेत कसा होतो हे दाखवले. ते कसे ते आता पाहू.

भाषेतील ध्वनिरूपांच्या स्तरामधील सुट्या ध्वनिरूपांना 'फोन' अशी संज्ञा भाषावैज्ञानिकांनी वापरली. मराठीमध्ये ह्या संज्ञेस स्वन असे म्हणण्यात आले. अशा स्वनांचे काही समूह असतात. विशिष्ट प्रसंगात/क्षेत्रात स्वनांच्या समूहातील एखादा

^१निरंजन २०२१.

विशिष्ट स्वन निवडला जातो. उदा. मराठीमध्ये दोन स्वरांच्या मध्ये येणारा मूर्धन्य ड हा आखूड (कमी लांबीचा) असतो. (डबा व कडक ह्या दोन शब्दांमधील 'ड'ची लांबी निराळे आहे. डबा ह्या शब्दात तो तुलनेने अधिक लांबीचा आहे.) ह्याचा अर्थ 'ड' व 'आखूड ड' ह्या दोन स्वनांपैकी विशिष्ट प्रसंगात (स्वरमध्यप्रसंग^२) दोहोंपैकी एकाचीच निवड होते. ज्या प्रसंगात 'ड' येतो, तिथे 'आखूड ड' येऊ शकत नाही व 'आखूड ड' येतो तिथे 'ड' येऊ शकत नाही. त्यामुळे 'ड' व 'आखूड ड' हे संबंधित स्वन मानावे लागतात. अशा संबंधित स्वनांच्या समूहाला भाषावैज्ञानिकांनी एका अर्कभूत स्तरावर कल्पिले व त्यांना 'फ़ोनीम' म्हटले. विशिष्ट प्रसंगात आढळणाऱ्या स्वनाचा निर्देश करताना त्यास 'अॅलोफ़ोन' म्हटले. त्यामुळे 'फ़ोन-अॅलोफ़ोन-फ़ोनीम' अशी संज्ञावली तयार झाली. शब्दस्तरावर ह्याच आकृतिबंधांचे प्रदर्शन होत असल्यामुळे तिथे 'मॉर्फ़-अॅलोमॉर्फ़-मॉर्फ़ीम' अशी संज्ञावली आढळते.

मराठीमध्ये भाषाविज्ञानावर झालेल्या आजवरच्या लेखनात ह्या सर्व संज्ञांसाठी विविध पर्याय आढळतात. भाषाविज्ञान व वाङ्मयविद्या परिभाषा कोश व धोंगडे (१९८३) हे दोघे 'फ़ोन-अॅलोफ़ोन-फ़ोनीम' ह्या त्रिकुटास 'स्वनिका-स्वनिकांतर-स्वनिम' अशा मराठी संज्ञा वापरतात. मालशे (२०१६) व गजेंद्रगडकर (१९७९) मात्र ह्यांकरिता 'स्वन-स्वनांतर-स्वनिम' ह्या संज्ञा वापरतात. शब्दस्तरावर 'मॉर्फ़-अॅलोमॉर्फ़-मॉर्फ़ीम' ह्या त्रिकुटाकरिता भाषाविज्ञान व वाङ्मयविद्या परिभाषा कोश रूपिका-रूपिकांतर-रूपिम असे पर्याय सुचवतो. हेच पर्याय धोंगडे वापरताना दिसतात. मालशे (२०१६) व गजेंद्रगडकर (१९७९) मात्र रूपिका-रूपिकांतर-रूपिम ह्यांऐवजी पद-पदान्तर-पदिम हे पर्याय वापरताना दिसतात.

ह्याखेरीज जे भाषावैज्ञानिक लेखन मराठीत झाले, त्यातही मुख्यत्वे अशाच संज्ञांचा वापर करण्यात आल्याचे दिसते. ह्या संज्ञांमध्ये काही अडचणी आहेत व

^२कडक ह्या शब्दात 'क' हा स्वरान्त आहे व तसेच 'ड'नंतरही स्वराचे उच्चारण होते, त्यामुळे 'ड'च्या मागे व पुढे दोन्हीकडे स्वराचे उच्चारण होते. अशा प्रसंगास स्वरमध्य प्रसंग म्हणतात. आकांक्षा पाध्ये ह्या मैत्रिणीने ह्या विवेचनातील एक उणीव निदर्शनास आणून दिली. व्यक्तिगत संभाषण २०२१/०६/१८

त्या सोडवणे मला आवश्यक वाटते. त्या अडचणी आता पाहू.

१. वरील संज्ञांमध्ये आढळणारा -इम प्रत्यय मराठीमध्ये फारच कमी वापरात आहे. त्याचे अरुणिम, स्वर्णिम, रक्तिम असे फारच तुरळक प्रयोग भाषेत आढळतात. शिवाय सर्वात मोठी अडचण म्हणजे हे सर्वच प्रयोग विशेषणात्मक आहेत. आपल्याला स्वनिम ह्या शब्दप्रयोगातून नाम अपेक्षित आहे. त्याचे प्रयोग सर्वच भाषावैज्ञानिकांनी नामासारखे केले आहेत. ह्या संज्ञेतून स्वन-स्वनांतर-स्वनिम ह्यांचे नातेदेखील पुरेसे स्पष्ट होत नाही.
२. -अंतर ह्या प्रत्ययामध्ये दोन घटकांमधील केवळ भेद दिसून येतो, परंतु स्वनिम व स्वनांतराचे नाते पाहिल्यास कोणत्या प्रसंगात कोणता स्वन उच्चारला जाईल ह्याची स्पष्ट रचना व विशिष्ट नियम भाषिक व्यवहारात आढळतात. हेच शब्दस्तरावरही पाहावयास मिळते. अशा वेळी नुसता दोन घटकांमधील भेद दाखवण्यापेक्षा दोन घटकांमधील संबंध व त्यांचे वैकल्पिकत्व दाखवणारी संज्ञा असणे आवश्यक.
३. शब्दस्तरावरील रूपिम, रूपिका तसेच रूपिकान्तर ह्या संज्ञा भाषेच्या एका विशिष्ट अंगाचा विचार करणाऱ्या आहेत. भाषिक घटक रूप व अर्थ ह्या दोहोंचे मिळून बनले असतात. त्यामुळे रूप ह्या त्यांच्या एकाच अंगावर भर देणाऱ्या संज्ञा वापरणे उचित नाही. अशा परिस्थितीत आपल्याकडे पद व शब्द हे दोन शब्द उरतात ज्यांमध्ये अर्थ व रूप ह्या दोहोंचे एकत्रित प्रतिनिधित्व केले जाते. पद शब्दास पारंपरिक व्याकरणांमध्ये तांत्रिक अर्थ आहे. (पाणिनीय परंपरेत पद म्हणजे सुप् (नामांचे प्रत्यय) अथवा तिङ् (धातूंचे/क्रियापदांचे प्रत्यय) हे प्रत्यय लागलेला शब्द म्हणजेच पद होय.) हा अर्थ भाषावैज्ञानिक चिकित्सेत अभिप्रेत नाही, त्यामुळे पद हा शब्द वापरणेही टाळलेले अधिक इष्ट.

ह्या सर्व कारणांनी मी माझ्या लेखनात -इम प्रत्ययाऐवजी संच हा शब्द वापरणार

आहे. विविध स्वनांच्या समूहास स्वनसंच व विशिष्ट प्रसंगांत ज्या स्वनांची निवड होते त्यांस स्वनविकल्प असे मी म्हणेन. स्वनविकल्प म्हटल्यामुळे स्वनसंचात समाविष्ट असणाऱ्या विविध स्वनांपैकी नेमकी कुणाची निवड करावी ह्याविषयीची नियमबद्धता संज्ञेत सामावून घेता येऊ शकते.

शब्दस्तरावर पद ही पाणिनीय परंपरेतील तांत्रिक संज्ञा^३ पूर्णपणे टाळून शब्द ही संज्ञा मी वापरून, परंतु शब्द ह्या संज्ञेत उद्भवणारा एक धोका असा की सामान्य प्रयोगात शब्द कायमच सिद्ध पदांकरिता म्हणजेच सर्व व्याकरणिक प्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर हाती पडणाऱ्या प्रयोगसंज्ञा भाषिक घटकास म्हटले जाते. प्रक्रियेमध्ये समाविष्ट असणाऱ्या उपघटकांचे प्रतिनिधित्व शब्द ही संज्ञा सक्षमपणे करू शकत नाही, ते पदानेही वास्तविक होत नाही, म्हणूनच अनेक भाषावैज्ञानिकांनी पद अथवा शब्दाऐवजी रूप ही संज्ञा वापरल्याचे दिसते. मी मॉर्फ ह्या संकल्पनेकरिता शब्दांग हा प्रयोग करेन, त्यामुळे सिद्ध शब्दांच्या उपांगांनादेखील ही संज्ञा लागू करता येऊ शकेल. मॉर्फिम ह्या संकल्पनेकरिता शब्दांगसंच व अॅलोमॉर्फ ह्या संकल्पनेकरिता शब्दांगविकल्प.^४

२ शब्दवर्ग

शब्दांचे वर्गीकरण ही कोणत्याही व्याकरणाची आवश्यकता असते. ह्याचे प्रमुख कारण भाषिक प्रयोगांमध्ये अनेक आकृतिबंध दिसतात. कोणत्याही घटितामध्ये आकृतिबंध असतील, तर त्याच्या शास्त्रीय वर्णनात प्रत्येक घटकाचे सुटे वर्णन

^३पाणिनी ह्या वैयाकरणाने भाषिक चिकित्सेच्या रूढ केलेल्या पद्धतीस पाणिनीय व्याकरण परंपरा म्हटले आहे. ह्यामध्ये पाणिनीखेरीज आणखीही वैयाकरणांचा समावेश होतो. (उदा. पतंजलि) पद ह्या शब्दाला ह्या परंपरेत एक विशिष्ट तांत्रिक अर्थ आहे. सुप् व तिङ् नावाच्या प्रत्ययसमूहांपैकी एखादा प्रत्यय धारण करणारे घटक हे ह्या चौकटीत पद म्हणून ओळखले जातात.

^४ह्या सर्व संज्ञा घडवण्यासाठी सुशान्त देवळेकर व डॉ. चिन्मय धारूरकर ह्यांच्याशी झालेल्या चर्चेची प्रचंड मदत झाली. तसेच टाळेबंदीच्या काळात संदर्भसामग्री प्रत्यक्ष हाताळणे कठीण झाले असताना माझी मैत्रीण सानिका व माझ्या मार्गदर्शक डॉ. रेणुका ओझरकर ह्यांनी स्वतःकडील संदर्भसाधने तत्परतेने पाहून पुरवलेली मदतदेखील अवश्य नोंदनीय आहे.

न करता त्या आकृतिबंधांचा उल्लेख करून वर्णनात संक्षिप्तता आणावी. भाषावैज्ञानिकांनी तसेच वैयाकरणांनी शास्त्रीय वर्णनाचे हेच निकष पाळत भाषेचे वर्णन करण्याचा प्रयत्न आजवर केला आहे. अर्जुनवाडकर (१९८७) ह्या परंपरांची प्रकरण ७ (शब्दवर्ग) ह्यामध्ये चिकित्सक नोंद घेताना दिसतात. परंतु कोणत्याही परंपरेने केलेले वर्गीकरण जसेच्या तसे अथवा पूर्णपणे निर्दोष आहे असे मानण्याची आवश्यकता नसून, त्यांचे चिकित्सक विवेचन आपण ह्या लेखात करणार आहोत. तत्पूर्वी ह्या वर्गीकरणाच्या नामकरणाबाबत थोडे.

२.१ शब्दजाती की शब्दवर्ग?

इंग्रजी व्याकरणातील parts of speech ही संकल्पना देशी भाषांच्या (अर्वाचीन भारतीय भाषांच्या) व्याकरणांनी कमीअधिक प्रमाणात आहे तशीच वापरायला सुरुवात केली. तिचा चिकित्सक विचार पुरेसा झाला नाही. अर्जुनवाडकर (१९८७) ह्या विषयाची सखोल चर्चा करतात. वाक्यविन्यास ह्या विषयाची चर्चा करताना आपल्यालादेखील शब्दांच्या वर्गीकरणासाठी वापरले जाणारे निकष व त्या वर्गीकरणाची शास्त्रशुद्धता पाहावी लागणार आहे. शब्दांच्या वर्गाना शब्दजाती तसेच शब्दवर्ग अशा दोन प्रकारच्या संज्ञा मराठीत प्रचलित आहेत. आपण शब्दवर्ग ही संज्ञा वापरणार आहोत. ह्याचे कारण जाती ह्या जन्मतः प्राप्त होणाऱ्या असतात. त्यांमध्ये बदल होऊ शकत नाही, परंतु एखाद्या वर्गाचे विशिष्ट निकष पूर्ण केल्यास भाषेतील शब्द कोणत्याही वर्गाचे सदस्य होऊ शकतात. पुढील उदाहरण पाहा.

(१) अ. रस्त्यावर दगड पडला.

आ. तो दगड माणूस आहे.

वरील दोन्ही उदाहरणांत दगड हा शब्द वापरण्यात आला आहे, परंतु दोन्ही वाक्यांत त्याचे कार्य वेगळे आहे. ह्याकरिता एक भाषिक पुरावा असा की १-अ मधील दगड बहुवचनी अर्थाने येऊ शकतो. उदा. रस्त्यावर दगड पडले. १-आ

मधील वाक्याबाबत मात्र तसे नाही. त्या वाक्यातील दगड ह्या शब्दास वचन हा अर्थच गैरलागू आहे. ह्या दोन्ही वाक्यांत दगड ह्या शब्दात कोणताही उघड बदल दिसत नसला, तरी कार्यातील बदल आपल्याला सहज पाहायला मिळतो. ध्वनिरूपे विविध कार्ये करू शकतात, परंतु कार्यभिन्नत्वामुळे जितके प्रयोग तितकी भिन्न रूपे मानण्याची गरज नाही. वरील उदाहरणात दगड ह्या शब्दाची दोन वेगळी रूपे मानण्याची गरज नाही. वास्तविक तसे मानणे विसंगत ठरेल, कारण रूपस्तरावर त्यांच्यात भेद मानण्यासाठी कोणतेही कारण नाही. ह्याउलट शब्दरूपांपासून विलग असणाऱ्या शब्दवर्गांच्या पातळीवर त्यांना नेऊन ठेवल्याने शब्दरूपे कितीही भिन्न कार्ये करू शकतात असे मानता येते व वर्गीकरण सुलभ होते. कार्याच्या स्तरावरील भेद रूपाच्या स्तरावर आणू नयेत.

२.२ काही संकल्पना

शब्दांचे वर्गीकरण शिकताना शब्दांगविज्ञानातील दोन संकल्पनांची माहिती घेणे आवश्यक ठरते, ती आपण आधी करून घेऊ.

२.२.१ सामान्यार्थ वि. केवल-संबंधार्थ

प्रत्येक भाषकाच्या मनात कुठेतरी त्याला येणाऱ्या सर्व शब्दांचा संग्रह असतो. ह्या शब्दसंग्रहात केवळ शब्द व त्यांचे अर्थ असतात. सामान्यार्थ ही संज्ञा आपण वाक्यविचारात व शब्दांच्या वर्गीकरणात वारंवार वापरणार आहोत. सामान्यार्थ शब्दाला जन्मतःच प्राप्त होतो. तो वाक्यरचनेतील अन्वयावरून ठरत नाही. सामान्यार्थ कोणत्याही संबंधांमुळे प्राप्त होत नाहीत. सामान्यार्थांमध्ये काय मोडते व वाक्यरचनेतील संबंधांवरून काय ठरवले जाते हे पाहण्यासाठी पुढील उदाहरणे पाहा.

(२) अ. आई बाळाकडे पाहते.

आ. बाळ आईकडे पाहते.

ह्या उदाहरणांत आई व बाळ ह्या दोन शब्दांचा सहभाग आहे. ह्या दोन्ही शब्दांचे सामान्यार्थ (ह्या प्रयोगांत व इतरत्रही) आई व बाळ हेच आहेत. परंतु दोन्ही उदाहरणांत होणाऱ्या अर्थबदलाचे कारण काय? बाळ आणि आई ह्यांना लागत असलेला प्रत्यय (-कडे) ह्या पडणाऱ्या फरकास कारणीभूत आहे असे दिसते. वाक्याचा अर्थ केवळ सामान्यार्थावर अवलंबून असता, तर ह्या दोन वाक्यांमध्ये फरक उद्भवलाच नसता कारण त्यांतील सहभागी शब्द सारखेच आहेत. त्यांच्यात फरक उद्भवतो तो -कडेसदृश संबंधदर्शक शब्दांगांमुळे. भाषिक शब्दांच्या स्वरूपावरून त्यांचे दोन ढोबळ वर्ग मानता येतात, ज्यातील पहिला हा सामान्यार्थाचा असतो व दुसरा हा 'कडे'सदृश संबंधांचा असतो. ह्या शब्दांमधून केवळ दोन घटकांमधील संबंधच चिन्हित केला जातो. अशा शब्दांना मी केवल-संबंधार्थ म्हणेन. इंग्रजीत ह्या गटांना लेक्सिकल (सामान्यार्थ) व ग्रॅमॅटिकल/फंक्शनल/स्ट्रक्चरल (केवल-संबंधार्थ) मीनिंग असे म्हटले जाते.

ह्यांमध्ये भेद मानण्याकरिता मेंदूविज्ञानातून (न्यूरोसायन्स) एक असाही पुरावा देता येऊ शकतो की मेंदूतील वर्णिके हे चेताक्षेत्र केवळ सामान्यार्थाच्या संग्रहाचे काम करते. ह्या चेताक्षेत्रात बिघाड झाल्याने व्याकरणिकदृष्ट्या योग्य, परंतु अर्थहीन वाक्ये रुग्णाकडून रचली जातात. ह्याउलट ब्रोक्या चेताक्षेत्रात बिघाड झाल्याने अर्थपूर्ण शब्दांसह व्याकरणिकदृष्ट्या चुकीची वाक्ये घडवली जातात. ह्याचा अर्थ संबंधार्थक व सामान्य अर्थ मेंदूतदेखील सुटे हाताळले जातात. सामान्यार्थ व केवल-संबंधार्थ वेगवेगळ्या प्रकारे परस्परसंबंध घडवून भाषेची अभिव्यक्ती घडवून आणण्यात मदत करतात. हे कसे घडते ह्याविषयीची सविस्तर चर्चा वाक्यविचाराच्या सिद्धांताच्या वेळी येईलच.

२.२.२ व्याकरणिक गुण

शब्दवर्गविशिष्ट व्याकरणिक गुण ही एक नवी संकल्पना आपण आता पाहणार आहोत. व्याकरणात काही शब्दवर्गांना ठरावीक गुण असतात. आपण मागे पाहिल्याप्रमाणे शब्दवर्ग हे एक संबंधविशिष्ट वर्गीकरण आहे. पारंपरिक व्याकरणांच्या उलट शब्दांचे वर्गीकरण आपण केवळ प्रयोगानंतर करणार आहोत. प्रयोगापूर्वी कोणत्याही शब्दाला वर्ग नसणारच आहे. अशा काही शब्दवर्गांना विशिष्ट व्याकरणिक गुण असतात. ह्या व्याकरणिक गुणांतून आपल्याला अशी माहिती मिळते जी अर्थदृष्ट्या केवळ त्या शब्दवर्गातील शब्दांनाच लागू होऊ शकते. विविध वर्गांना विविध गुण असू शकतात. शब्दवर्गाची माहिती घेताना व्याकरणिक गुणांचा विचार अटळ आहे व व्याकरणिक गुण ही संकल्पनाच त्या चर्चेत वाचकासमोर नव्याने उभी ठाकू नये म्हणून ती आधी स्पष्ट केली आहे. आता आपण नाम ह्या शब्दवर्गाची ओळख करून घेऊ.

२.३ नाम

भट (१९९४) ह्यांनी नोंदवल्याप्रमाणे नाम हा अनेक सामान्यार्थांचा संग्रह असतो. उदाहरणार्थ घोडा हा शब्द पाहा. घोडा म्हटल्यावर जी मानसिक प्रतिमा डोळ्यासमोर येते तिची वैशिष्ट्ये कोणती? चार पायांचे जनावर, एक केसाळ शेपूट, दोन डोळे वगैरे वगैरे... परंतु इथे एक मेख आहे. अशी कल्पना करा की एखादी व्यक्ती घोड्याचे चित्र काढत आहे. त्या चित्रात एक पाय काढायचा शिल्लक असला, तरीही त्या चित्रात घोडा आहे असे म्हणता येते. समजा चित्रातील घोड्याची केवळ बाह्यरेषाच काढली असेल व आतला एकही अवयव दिसत नसेल, तरीही ते चित्र घोड्याचेच आहे हे सांगता येते. एवढेच कशाला घोड्याचा पाय काढायला नुकतीच सुरुवात केली असेल, तरीदेखील हा घोडा काढला जात असावा असा अंदाज आपण बांधतोच. भले चित्र पूर्ण होईस्तोवर असे लक्षात येते की आपला अंदाज

चुकला, परंतु ह्यातील लक्षणीय बाब अशी की केवळ पाय पाहूनही घोडा, हत्ती, वाघ, सिंह अशा प्राण्यांचा भास आपल्याला होतो. ह्यावरून असे लक्षात येते की नाम म्हणजे एक अणुरूपी घटित नसून; अनेक संकल्पनांचा तो एक पुंजका असतो. एखादी प्रतिमा घोडा म्हणून ओळखली जाण्यासाठी किती गोष्टी आवश्यक आहेत ह्याचे ठाम वस्तुनिष्ठ वर्णन सांगता येत नाही. उदाहरणार्थ घोड्याचा केवळ पायच दिसला, तर निश्चितच त्याला कोणी घोडा म्हणणार नाही, त्याऐवजी त्यास घोड्याचा पाय असेच म्हटले जाईल. घोड्याचे केवळ धड दिसले तर मात्र कदाचित काही लोक त्याला घोडा म्हणतील. मघाशी पाहिल्याप्रमाणे घोड्याची केवळ बाह्यरेषा असलेल्या चित्रालादेखील आपण घोडाच म्हणतो. ह्याचा अर्थ ज्या मानसिक संकल्पनेला आपण घोडा म्हणून ओळखतो तिला पाय, शेंपूट, डोळे हे सर्व असावेच अशी त्या संकल्पनेची आवश्यकता नसते. इंग्रजीत ह्याला क्लस्टर इफेक्ट म्हटले जाते. नाम कायम अशा प्रकारे संकल्पनांच्या पुंजक्याच्या स्वरूपातच पाहायला मिळते. ^५

ही सर्व नाम ह्या शब्दवर्गाच्या स्वरूपाची व त्यातल्या गुंतागुंतीची माहिती होती, परंतु आपल्याला प्रयोगात येणाऱ्या शब्दांमधल्या कोणत्या शब्दांना नाम म्हणावे हे ओळखण्यासाठी एक ठोस चाचणी लागेल. त्यामुळे आता त्याच्या व्याकरणिक स्वरूपाकडे पाहू. नाम ह्या शब्दवर्गात पुढील व्याकरणिक गुण असतात.

२.३.१ लिंग

संस्कृतात लिंग ह्या शब्दाचा अर्थ चिन्ह असा होतो. कोणतीही गोष्ट ओळखण्यासाठीचे चिन्ह. मानव प्राण्यामध्ये शारीरिकीच्या दृष्टीने दोन मुख्य शरीररचना आढळतात व त्यातील प्राथमिक भेद दाखवणाऱ्या अवयवांना (चिन्हांना) लिंग म्हणण्यात आले व त्यामुळे आज लिंग ह्या शब्दाचा मर्यादित अर्थ आपल्याला माहीत

^५प्राचीन ग्रीसमधील मेगारीय तत्त्वज्ञानाच्या शाखेतील प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ता युबुलिडीस् ह्याने धान्याचे किती दाणे एकत्र केले की त्यांची रास होते असे एक प्रसिद्ध कोडे तत्त्वज्ञांसमोर ठेवले होते. हेही त्या स्वरूपाचेच कोडे आहे.

आहे. व्याकरणात मात्र ह्या मर्यादित अर्थाकडे दुर्लक्ष करून लिंग ह्या शब्दाचा चिन्ह इतकाच अर्थ घ्यायचा आहे. उदा. दगड मारला, वीट मारली, शस्त्र मारले ह्या तीन प्रयोगांमध्ये तीन वेगळे प्रत्यय क्रियापदावर दिसून येतात. नामाचे वर सांगितलेले स्वरूप पाहिले तर ही तिन्हीही नामेच आहेत, परंतु वेगवेगळ्या प्रकारे क्रियापदावर प्रक्रिया घडवून आणत आहेत. ह्या व्याकरणिक भेदाचे लक्षण सांगणारे घटक म्हणजे लिंग होय. अनेक भाषांमध्ये नामांचे लिंग क्रियापदांचे व्याकरणिक वर्तन ठरवते. वर पाहिलेल्या मराठी उदाहरणांमध्ये नामांची लिंगे क्रियापदांचे वर्तन ठरवत होती. हे सर्वच भाषांबाबत खरे नाही. संस्कृत ही अपवादभूत भाषा आहे.^६

(३) अ. रामः आम्रफलं खाद-ति
राम.३पुं.एव आंबा खा-वर्त.३.एव

राम आंबा खातो.

आ. सीता आम्रफलं खाद-ति।
सीता.३पुं.एव आंबा खा-वर्त.३.एव

सीता आंबा खाते.

ह्या दोन्ही वाक्यांमध्ये खाण्याची क्रिया करणाऱ्याचे लिंग वेगवेगळे आहे, परंतु क्रियापदावर ते दिसत नाही. ह्याचा अर्थ संस्कृतमध्ये लिंग नाही असा होतो का? तर तसे नाही. लिंगानुसार संस्कृत नामांच्या प्रक्रियेत फरक पडतोच. (उदा. देव

^६पुढे दिलेली उदाहरणे संस्कृतमधली असल्यामुळे बऱ्याच वाचकांना ती अपरिचित असू शकतात. अपरिचित भाषांतील वाक्ये देताना त्यांची छाया दिली जाते. पहिल्या ओळीत वाक्याचे उच्चारण, दुसऱ्या ओळीत मराठी छाया आणि शेवटच्या ओळीत मुक्तानुवाद अशा प्रकारे छायालेखन केले जाते. ह्या छायालेखनाकरिता मुंबई विद्यापीठाच्या भाषाविज्ञान विभागाने छायालेखन नियमावली प्रसिद्ध केली आहे. (निरंजन २०२०) मी तिचे अनुसरण करून ह्या लेखात छायालेखन केले आहे. मी वापरलेल्या छायांगांची उकल छायांगसूचीत पाहता येईल. शिवाय भाषाविज्ञान विभागाने ही नियमावली क्रिएटिव्ह कॉमन्स श्रेयनिर्देशन समवितरण ४.० ह्या परवान्यासह वितरित केली असल्याने '??'मध्ये आम्ही ही संपूर्ण नियमावली पुनर्वितरित करत आहोत.

ह्या अकारान्त पुल्लिंगी शब्दाचे बहुवचन देवाः तर वन ह्या अकारान्त नपुंसकलिंगी शब्दाचे बहुवचन वनानि) त्यामुळे संस्कृतात लिंग आहे असेच म्हणावे लागते.

सर्वच भाषांमध्ये लिंग आढळते का? तर नाही. बाङ्गा हे अशा भाषांचे एक उदाहरण आहे. राम, सीता, वन, घर, वाडी अशा विविध शब्दांचा वापर करून बनवलेली वाक्ये बाङ्गामध्ये सारखीच चालतात. संस्कृताप्रमाणे इतर शब्दांगप्रक्रियांमध्येदेखील ह्या शब्दांची रूपे लिंगवार बदलताना दिसत नाहीत. त्यामुळे ह्या भाषेतील नामांना लिंग हा व्याकरणिक गुण नसतोच असे विधान करता येते.

अर्थाधारित लिंग

काही भाषांची लिंगव्यवस्था अर्थाधारित असते. अशा लिंगव्यवस्थेत शब्दांचा अर्थ पाहून त्यांचे लिंग ठरवले जाते. सोपे उदाहरण इंग्रजीचे. इंग्रजी नामांच्या वर्गीकरणाचे पुढील प्रकार पडतात. मानवी नर पुल्लिंगी, मानवी माद्या स्त्रीलिंगी व इतर जवळपास सर्व^७ नपुंसकलिंगी असे त्यांचे सरळ सोपे वर्गीकरण. हे वर्गीकरण अर्थाधारित आहे. तामिळमध्येदेखील अशाच प्रकारची लिंगव्यवस्था आढळते. समज येण्यापूर्वीच्या वयातील बाळांसाठी तामिळमध्ये नपुंसकलिंगी नाम आहे^८. तामिळमधील नपुंसकलिंग एरवी इंग्रजीप्रमाणेच मानवेतरांकरिता वापरले जाते. कोंकणी भाषेत केवळ प्रौढ स्त्रियांकरिताच^९ स्त्रीलिंगी रूपे वापरली जातात. कुमारिकांकरिता नपुंसकलिंग वापरले जाते. ह्या सर्व अर्थाधारित लिंगव्यवस्था आहेत.

^७काही अपवाद पुढील अनुदिनीवर नोंदवल्याचे आढळते. ड्रुइड इन्फॉर्मेटिक (ऑक्टो. २०१७). मेटॅफोरिकल जेन्डर इन इंग्लिश: फ्रेमिनिन बोद्द, मॅस्क्युलिन टूल्स अँड न्युटर अॅनिमल्स. दुवा: <https://www.druidic.com/en/reports/metaphorical-gender-english-feminine-boats-masculine-tools-and-neuter-animals>

^८अनुशा रामसुब्रमणी; व्यक्तिगत संभाषण २०२१/०६/१५

^९साधारणतः तिशीच्या पुढील.

व्याकरणिक लिंग

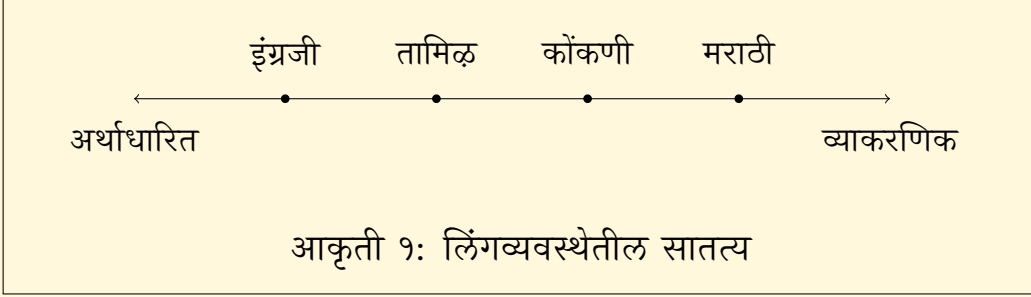
ह्याउलट ज्या भाषांमध्ये लिंगांकरिता कोणताही निकष आढळत नाही त्या भाषांमध्ये केवळ व्याकरणिक लिंग आढळतात. उदाहरणार्थ मराठीत दगड हा शब्द पुल्लिंगी आहे. त्यामुळे पुरुषांसोबत व दगडांसोबत घडणाऱ्या भाषिक प्रक्रिया सारख्याच आहेत. ह्याचे कारण पुरुषांमध्ये व दगडांमध्ये काही साम्य आहे हे नाही.

व्याकरणिक लिंग असणाऱ्या भाषांमध्ये एखाद्या नामास विशिष्ट लिंग का दिले जाते ह्याचे कोणतेच ठोस कारण देता येत नाही. मराठीत डास पुल्लिंगीच असतो. पाल स्त्रीलिंगीच असते. वास्तविक डासाची मादी अथवा पालीचा नर अस्तित्वात असतो, परंतु आपण भाषिकदृष्ट्या त्यांना विशिष्ट लिंगांमध्येच पाहतो. देशपांडे (१९६८) 'मी आणि माझा शत्रुपक्ष' ह्या लेखात "सशीच्या मागे धावणारा ससा" असा प्रयोग करतात. तेवढा उल्लेख नसता तर सशासदेखील ह्या रांगेत बसवता येईल.

काही भाषांमध्ये ध्वनीवर आधारित लिंगव्यवस्था असते. बऱ्याच भारतीय भाषांमध्ये आकारान्त शब्द स्त्रीलिंगी असतात. हे व्याकरणिक लिंगव्यवस्थेचेच उदाहरण आहे. काही भाषावैज्ञानिकांच्या मते पूर्णतः अर्थाधारित लिंगव्यवस्था असू शकतात, परंतु लिंगव्यवस्थेत कोणताच आकृतिबंध नाही व सर्वच नामांना यादृच्छिक लिंग दिले जाते असे होऊ शकत नाही.

लिंगांच्या ह्या व्यवस्थेकडे पाहता तो एक सातत्ययुक्त पट्टा आहे असे म्हणता येईल. पुढील आकृतीत त्याचे दृश्यरूप दाखवण्यात आले आहे. (ह्या आकृतीमध्ये जरी उल्लेख नसला, तरी इंग्रजीहून अधिक अर्थाधारित व मराठीहून अधिक व्याकरणिक लिंगव्यवस्था असू शकतात.)

ह्या आकृतीनुसार इंग्रजी ही इतर भाषांहून अधिक अर्थाधारित लिंगव्यवस्था आहे, तसेच मराठी ही इतर भाषांहून अधिक व्याकरणिक लिंगव्यवस्था आहे. पूर्णतः व्याकरणिक लिंगव्यवस्था असू शकत नाहीत ह्या विधानाशी मात्र मी असहमत आहे. मराठी हे अशा व्यवस्थेचे एक उत्तम उदाहरण आहे असे मला वाटते, परंतु

ही चर्चा इथे अप्रस्तुत आहे. ती ह्या मालिकेत पुढील भागांमध्ये करेन. कॉर्बेट (१९९१) ह्यांचे लिंगव्यवस्थेवरील काम ह्या सर्व चर्चेस अत्यंत उपयुक्त ठरले.

२.३.२ संख्या

एखाद्या नामाने निर्देशित वस्तूची संख्या ह्या व्याकरणिक गुणावरून लक्षात येते. प्रत्येक भाषेत नामांची संख्या दर्शवण्याच्या निरनिराळ्या पद्धती असतात. पारंपरिक व्याकरणांमध्ये 'वचन' असे ज्याला म्हटले जाते ते ह्या गुणाशी संबंधित असले, तरी ते हेच नाही. ह्याचे प्रमुख कारण वचन म्हणताना रूपांचे आकृतिबंध वैयाकरणांच्या डोळ्यासमोर असतात. भाषाविज्ञानात नामांचा गुण म्हणून ओळखली जाणारी संख्या ही त्याहून किंचित निराळी आहे. तिच्यात अर्थाला महत्त्व आहे. पुढील उदाहरणे पाहा.

(४) अ. मुली पोहायला गेल्या.

आ. पशू हिंस्र असतात.

४-अ व ४-आ ह्या दोघांमध्ये क्रियापदावर बहुवचन आहे असे पारंपरिक व्याकरणाच्या पद्धतीनुसार म्हणता येते, परंतु संख्या व वचन ह्यांच्यात भेद केला तर भाषिक वापराच्या एका महत्त्वाच्या तपशिलाचे वर्णन करता येते. ४-अ ह्या वाक्यात एकाहून अधिक मुली पोहायला गेल्या असे वक्त्याला खरोखरीच म्हणायचे

आहे. त्यामुळे पोहायला जाणाऱ्यांच्या 'संख्ये'चा तिथे निर्देश आहे. ४-आ ह्या वाक्यात मात्र असे नाही. जरी बहुवचनी प्रत्यय क्रियापदावर वापरला गेला असला, तरी एकाहून अधिक पशूच हिंस्र असतात व एकटा पशू हिंस्र नसतो असे ते वाक्य त्या व्यक्तीस म्हणायचे नसून, तिथे केवळ जातिवाचक अर्थ प्रतीत होत आहे. पशू ह्या वर्गात मोडणारे सर्व हिंस्र असतात हे तिथे म्हणायचे आहे. अर्थाच्या दृष्टीने संख्या हा व्याकरणिक गुण आहे, वचने ही संख्यांच्या रूपांमध्ये होणारे आकृतिबंध दाखवण्याकरिता आहेत. कोणत्या शब्दांगांनी नामाची किती संख्या निर्देशित होते ह्यावरून त्या संख्यांची नावे ठरवली जातात.

मराठीमध्ये नामांच्या संख्येत दोन प्रकारचे भेद आढळतात. ज्या नामांची संख्या एक असते^{१०} त्या सर्वांवर एकसंख्येच्या प्रक्रिया होतात. ज्या नामांची संख्या एकाहून अधिक असते त्यांवर बहुसंख्येच्या प्रक्रिया होतात. सर्व भाषांचे असेच आहे का? तर नाही. ह्यासाठीदेखील संस्कृत अपवादभूत ठरते. संस्कृतात एकसंख्येनंतर द्विसंख्या येते व त्यानंतर बहुसंख्या येते. भाषांमधील संख्यांचे पुढील भेद कॉर्बेट (२००९) ह्यांनी नोंदवले आहेत.

एकसंख्या

नामाने निर्देशित वस्तूची संख्या जेव्हा एक असते तेव्हा त्यावर एकसंख्येच्या प्रक्रिया होतात. अनेकदा एकसंख्यांची रूपे विशेष अर्थ दाखवतात. जातिवाचक अर्थ हे एकसंख्यांच्या रूपांचे वैशिष्ट्य आहे. पुढील उदाहरणे पाहा.

(५) अ. मी एक किलो तांदूळ आणला.

आ. सिंह जंगलात राहतो.

इ. वाघ शेळी खातो.

^{१०}वास्तविक दीड. "दीड वाजला" हा प्रयोग पाहा. ह्यात असे दिसते की मराठीची बहुसंख्या दीडानंतर सुरू होते.

‘५-अ’सदृश प्रयोगाची नोंद अर्जुनवाडकर (१९८७, पृ. ११६) घेतात. एका किलोत अनेक तांदळाचे दाणे असल्याने त्या उदाहरणातील तांदूळ अनेकवचनी नाम मानावे का? असा प्रश्न अर्जुनवाडकर उपस्थित करतात. त्यांचा हा प्रश्न योग्य आहे, परंतु इथे नोंदनीय मुद्दा हा आहे की ह्या प्रकारच्या प्रयोगांतून नामाने निर्देशित संख्येचा अर्थबोधच होत नाही आहे. त्यामुळे त्यास एकवचन व अनेकवचन ह्यांपैकी कोणतेही नाव देणे योग्य नाही. भाषाविज्ञानात ह्या प्रकारच्या रूपांना जातिवाचक रूपे म्हटले जाते. त्यांमध्ये संख्येचा बोध होत नसतो. ५-आ,इ ह्या उदाहरणांकडे पाहिले असता जंगलात एकच सिंह राहतो का? एकच वाघ एकाच शेळीला खातो का? तर असे नसून वरील सर्व विधानांमध्ये एकसंख्येच्या रूपांत दिसणाऱ्या नामांमध्ये जातिवाचन होत आहे. सिंह (ह्या जातीचे पशू) जंगलात राहतात. वाघ (ह्या जातीचे पशू) बकरी (ह्या जातीचे पशू) खातात हे त्यातून प्रतीत होणारे अर्थ आहेत.

द्विसंख्या

द्विसंख्या हा काही भाषांमध्ये आढळणारा विशेष आहे (उदा. संस्कृत, प्राचीन ग्रीक, गॉथिक). नामाने निर्देशित वस्तूची संख्या जेव्हा दोन असते तेव्हा द्विसंख्यांचे प्रयोग केले जातात. द्विसंख्या हा बऱ्याचशा प्राचीन भाषांचा विशेष आहे.

- (६) अ. राम्-एण आम्रफलं खाद्-ते।
राम-कवि आंबा-एव खा-भूत
रामाने आंबा खाल्ला.
- आ. राम्-एण आम्रफले खाद्-इते।
राम-कवि आंबा-२ खा-२.भूत
रामाने (दोन) आंबे खाल्ले.

त्रिसंख्या

त्रिसंख्या ही द्विसंख्येहून दुर्मीळ आहे. नामांनी निर्देशित वस्तूंची संख्या तीन असताना त्रिसंख्या वापरली जाते. कॉर्बेट (१९९१, पृ. २१) लॅरिके-वाकासिहू नावाच्या भाषेचा उल्लेख करतात. तिच्यात त्रिवचनी रूपे आढळतात.

अल्पसंख्या

नामाने निर्देशित वस्तूंची संख्या जेव्हा ३-५ एवढी असते तेव्हा काही भाषांमध्ये अल्पसंख्यादर्शक शब्दांग वापरले जाते. ज्या भाषांमध्ये अल्पसंख्यादर्शक शब्दांग आहे, त्या भाषांमध्ये बहुसंख्यादर्शक शब्दांग असतेच.

बहुसंख्या

ज्या भाषांमध्ये नामांना संख्या हा व्याकरणिक गुण असतो, त्या भाषांमध्ये बहुसंख्यादर्शक शब्दांग असतेच. एकसंख्या, द्विसंख्या, त्रिसंख्या व अल्पसंख्या ह्या सर्वाहून अधिक संख्या असलेल्या नामांकरिता बहुसंख्यादर्शक शब्दांग वापरले जाते.

आणखी थोडे

आपल्याला परिचित असणाऱ्या बहुतांश भाषांमध्ये असे फारच क्वचित होते की निर्देशित नामांची संख्या बदलूनही वाक्यात कोणताच फरक पडत नाही. थोडक्यात संख्या हा व्याकरणिक गुण आपल्याला माहित असणाऱ्या बहुतांश भाषांमध्ये असतोच. इथे हे नोंदवायला हवे की हेदेखील सार्वत्रिक नाही. जपानी ही अपवादभूत भाषापैकी एक.

(७) अ. मिची-नी इनु-गा इमास
रस्त्या-वर कुत्रा-अवि साक्रि
रस्त्यावर कुत्रा आहे.

आ. मिचीनी इनु-गा ज्यु-पिकी इमास
रस्त्यावर कुत्रा-अवि दहा-गणक साक्रि
रस्त्यावर दहा कुत्रे आहे.
(पूर्वा पाटणकर; व्यक्तिगत संभाषण २०२१/०६/१५)

ह्या दोन वाक्यांकडे पाहिल्यास असे लक्षात येईल की कुत्रा हे नाम दोन्हीकडे वेगवेगळ्या संख्येने येत आहे. '७-अ'मध्ये एक कुत्रा आहे, '७-आ'मध्ये दहा कुत्रे आहेत, परंतु क्रियापद (इमास) तसेच आहे. इतकेच नव्हे तर नामदेखील (इनु) तसेच आहे. ह्याचा अर्थ जपानी भाषेत नामांना संख्या हा गुण शब्दांगस्तरावर नाही असा होतो. ज्याप्रमाणे बाङ्ग भाषेत लिंग हा गुण नाही असे आपण पाहिले, त्याचप्रमाणे जपानीत संख्या नाही हे लक्षात घ्यायला हवे. ७-आ ह्या उदाहरणात दहा कुत्र्यांचा निर्देश करण्याकरिता शब्दांगस्तरावर काहीही घडत नसून वाक्यविन्यासात हा अर्थ दर्शवला जात असल्याचे दिसते व त्यामध्ये व्याकरणिक प्रक्रियांचा अभाव दिसतो. दहा ह्या संख्यानामासोबत नाम आल्यामुळे तिथे येणाऱ्या नामाची संख्या दहा आहे हे कळले, ह्यासाठी भाषिक नियम कोणताच दिसला नाही.

२.३.३ व्यक्ती

पारंपरिक व्याकरणांमध्ये रूढ असणाऱ्या पुरुष ह्या संकल्पनेसाठी मी व्यक्ती ही नवी संज्ञा वापरणार आहे. संस्कृत वैयाकरण उत्तम, मध्यम, प्रथम असे तीन पुरुष मानतात. मराठी वैयाकरणांनी इंग्रजी व्याकरणातली प्रथम, द्वितीय व तृतीय पुरुष अशी नावे स्वीकारली, परंतु कुठल्याच काळात भारतीय वैयाकरणांनी पुरुष ह्या शब्दाने ओढवलेला लैंगिक पूर्वग्रह दूर करण्याचा प्रयत्न केला नाही. माझ्या लेखनात

असल्या पूर्वग्रहदूषित संज्ञांना मी स्थान देणार नाही. ह्या मांडणीत मी प्रथम व्यक्ती, द्वितीय व्यक्ती व तृतीय व्यक्ती अशा लिंगनिरपेक्ष संज्ञा वापरेंन.

कोणत्याही प्रयोगातील नाम एखाद्या व्यक्तिवाचक अर्थासहच येते. व्यक्तिवाचक अर्थाचे तीन सर्वश्रुत भेद आहेत, ते पुढीलप्रमाणे.

प्रथम व्यक्ती

कोणत्याही भाषिक प्रयोगाला किमान एक वक्ता असतो. मनोगतातील भाषिक प्रयोगांमध्येदेखील जो विचार करणारा आहे, तोच त्या प्रयोगाचा वक्तादेखील मानला जाऊ शकतो, कारण ती अभिव्यक्ती त्याच्या कल्पनेतली असते, त्याच्या विचारांमधून आली असते. त्यामुळे कोणत्याही भाषिक प्रयोगातली प्रथम व्यक्ती म्हणजे ते वाक्य बोलणारा/बोलणारी. बहुवचनामध्ये प्रथम व्यक्तीचे दोन गट पडतात.

१. समावेशक

२. असमावेशक

प्रथम व्यक्तीतील समावेशक प्रयोगात प्रत्यक्ष श्रोत्यांचा समावेश असतो. असमावेशक प्रयोगात प्रत्यक्ष श्रोत्यांना वगळले जाते. प्रत्यक्ष श्रोत्याच्या भूमिकेतून पुढील दोन उदाहरणे पाहा.

(८) अ. आपण गोव्याला गेलो होतो. [समावेशक]

आ. आम्ही गोव्याला गेलो होतो. [असमावेशक]

दोन्ही वाक्यांमध्ये श्रोते आहेत. ८-अ हे वाक्य जी व्यक्ती ऐकेल, ती व्यक्ती गोव्याच्या दौऱ्यात वक्त्यासोबत असेल. ह्याच्या बरोब्बर उलट ८-आ हे वाक्य ऐकणारा श्रोता गोव्याच्या दौऱ्यात वक्त्यासोबत नव्हता असा बोध आपल्याला होतो. हा भेद सर्व भाषांमध्ये करता येत नाही. उदा. हीच वाक्ये हिन्दीमध्ये भाषांतरित करून पाहा.

(९) हम गोवा गए थे

[हिन्दी]

१.बव गोवा जा.पू भूत.साक्रि

आम्ही/आपण गोव्याला गेलो होतो.

८-अ,आ ह्यांचे अर्थ ९ ह्या एकाच वाक्यातून व्यक्त होतात. संदर्भानुसार त्याचे अर्थ बदलतात, परंतु ह्या दोन अर्थांसाठी वेगळी प्रकट रूपे मात्र हिन्दीत अनुपस्थित आहेत. ह्याला हिन्दीतील दोन रूपांचा अपवाद आहे. ती म्हणजे 'अपना घर' व 'हमारा घर'. ह्यातील पहिला प्रयोग समावेशक आहे व दुसरा असमावेशक.

द्वितीय व्यक्ती

संभाषणातील श्रोता ही द्वितीय व्यक्ती असते अशी ढोबळ समजूत आहे, परंतु हा शब्द वापरणे पूर्णपणे उचित नाही. ज्याला उद्देशून वाक्य आहे ती संभाषणातील द्वितीय व्यक्ती असते. उदा. अशी कल्पना करा की 'क', 'ख' व 'ग' ह्या तीन जणांचे संभाषण चालू आहे. 'क' 'ख'ला उद्देशून म्हणतो, "तू कालच मला भेटली होतीस." तिघे ह्या संभाषणाच्या वेळी उपस्थित असल्याने 'ग'देखील ह्या वाक्याचा 'श्रोता' आहेच, परंतु हे वाक्य त्याला उद्देशून म्हणणे 'क'ला अभिप्रेत नाही. अशा वेळी श्रोतृत्व हा निकष द्वितीय व्यक्ती ह्या संकल्पनेकरिता अतिव्याप्त ठरतो. त्यामुळे द्वितीय व्यक्ती ही संभाषणातील उद्देशित व्यक्ती असते असे म्हणणे जास्त सयुक्तिक ठरते.

तृतीय व्यक्ती

द्वितीय व्यक्ती व तृतीय व्यक्ती ह्यांच्यातील एकमेव फरक असा की द्वितीय व्यक्ती ही भाषिक प्रयोगात उद्देशित असते, तृतीय व्यक्ती अनुद्देशित असते.

तृतीय व्यक्तीचे दोन उपभेद पुढीलप्रमाणे -

१. सामीप्यवाचक नामे

२. दूरत्ववाचक नामे

पुढील प्रयोग पाहा.

(१०) अ. हे पुस्तक घरी घेऊन जा.

आ. ते पुस्तक मला आणून दे.

१०-अ ह्या वाक्यात ज्या पुस्तकाचा निर्देश होत आहे ते पुस्तक वक्त्याच्या जवळ आहे असे कळते, ह्या उलट १०-आ मध्ये निर्देशित पुस्तक वक्त्यापासून दूर आहे असा अर्थबोध होतो. हा फरक सामीप्यवाचन व दूरत्ववाचनामुळे उद्भवणारा आहे.

लिंग, वचन व व्यक्ती ह्यांखेरीज विभक्ती हा नामांचा व्याकरणिक गुण भाषाविज्ञानात मानला जातो. त्याची सविस्तर चर्चा आपण ह्या लेखमालिकेतील पुढील भागात करू.

२.४ आदरार्थ

हा एक अर्थ अनेक भाषांमधून व्यक्त केला जातो. हा काही एका प्रमाणात व्यक्तित्वदर्शक अर्थ आहे, कारण निर्दिष्ट व्यक्तीच्या सामाजिक स्थानानुसार ह्याचा प्रयोग केला जातो. एखाद्या व्यक्तीबाबत बोलताना तिच्या वयामुळे अथवा कर्तृत्वामुळे जर तिला आदर देणे आवश्यक असेल, तर आदरार्थी वाक्ये रचली जातात. बऱ्याच भारतीय भाषांमध्ये हा अर्थ बहुवचनी रूपांतून व्यक्त होतो. मागे पाहिल्याप्रमाणे इथेही आपल्याला हे दिसून येईल की बहुवचनी रूपांमधून संख्येचा निर्देश न होता वेगळेच काहीतरी निर्देशित होत आहे. पुढील उदाहरणे पाहा.

(११) अ. तुम्ही/आपण मला शक्ती दिलीत.

आ. आप =ने मुझे शक्ति दी [हिन्दी]

२.बव कवि १.दावि शक्ती दे.पू.भूत

‘११-अ’प्रमाणे.

इ. नि-डुळ् एन्-इक्यऽ शक्ति त-चु [मलयाळम्]

२-बव १-दावि शक्ती दे.पू.भूत

‘११-अ’प्रमाणे.

(डॉ. चिन्मय धारूरकर, क्लारा वडक्कन; व्यक्तिगत संभाषण २०२१/०६/१२)

आदरार्थ व्यक्त करण्याकरिता बहुवचनाची शब्दांगे न वापरता स्वतंत्र रचना असणाऱ्या भाषादेखील आहेत. पुढील उदाहरणे पाहा.

(१२) अ. आपनि आमा=के शोक्ति दिलेन [बाङ्गा]

२.बव १=दावि शक्ती दे.पू.भूत.बव

‘११-अ’प्रमाणे. (बहुसंख्यानिदर्शक बहुवचन)

(प्रज्ञा दत्त, डॉ. चिन्मय धारूरकर; व्यक्तिगत संभाषण २०२१/०६/१२)

१२-अ ह्या वाक्यात वापरले गेलेले /आपनि/ हे रूप केवळ आदरार्थी सर्वनाम म्हणून वापरले जाते.

(१३) अ. सः मह्यं शक्तिं ददाति [संस्कृत]

३.एव १.दावि शक्ती दे.३.पू.भूत

त्याने मला शक्ती दिली.

आ. भवान् मह्यं शक्तिं ददाति।

३.एव १.दावि शक्ती दे.३.एव.पू.भूत

‘११-अ’प्रमाणे.

(अद्वैत रुमडे; व्यक्तिगत संभाषण २०२१/०६/१२)

१३-अ ह्या व १३-आ ह्या उदाहरणांतील क्रियापदांची रूपे सारखी आहेत, परंतु नोंदनीय बाब ही की दोन्ही रूपे एकवचनी आहेत व तृतीय व्यक्तीतील आहेत. इतर भाषांमध्ये आधिक्याने ही रूपे आपण द्वितीय व्यक्तीत व बहुवचनात पाहिली आहेत. हिन्दीमध्येही तृतीय व्यक्तीतील क्रियापदांची रूपे आदरार्थात वापरली गेलेली दिसतात.

थोडक्यात अर्थ स्तरावर व्यक्ती ह्या व्याकरणिक गुणाचा व आदरार्थाचा काही प्रमाणात संबंध आहे, परंतु शब्दांगस्तरावर त्यात कोणतीही वैश्विक जुळणी दिसत नाही.

छायांगसूची

अवि अभिधानपर विभक्ती. १७

एव एकवचन. ११, १६, २२

कवि कर्तृत्वपर विभक्ती. १६, २१

गणक गणक. १७

दावि दानपर विभक्ती. २१, २२

पुं पुल्लिंग. ११

पू पूर्ण. १९, २१, २२

बव बहुवचन. १९, २१

भूत भूतकाळ. १६, १९, २१, २२

वर्त वर्तमान काळ. ११

साक्रि साहाय्यक क्रियापद. १७, १९

१ प्रथम व्यक्ती. १९, २१, २२

२ द्वितीय व्यक्ती. १६, २१

३ तृतीय व्यक्ती. ११, २२

संदर्भसूची

- निरंजन (२४ जाने., २०२१). 'भाषाभ्यासातील वाद व प्रवाद'. समाविष्ट: आलोक मराठी नियतकालिक. १ला अंक. बुलढाणा: वर्णमुद्रा प्रकाशन, पृ. २-९.
- हॉकेट, चार्ल्स फ्रान्सिस (१९६०). 'द ओरिजिन ऑफ़ स्पीच'. समाविष्ट: सायन्टिफिक अमेरिकन २०३.३, पृ. ८८-१११.
- भाषाशास्त्र उपसमिती (मे २००१). भाषाविज्ञान व वाङ्मयविद्या परिभाषा कोश. (भाषाशास्त्र उपसमितीतील सदस्य: प्रा. म. वा. धोंड, डॉ. श्री. ना. गजेंद्रगडकर, डॉ. मु. श्री. कानडे, डॉ. वि. बा. प्रभुदेसाई, प्रा. पां. ना. कुलकर्णी, डॉ. मीना भा. जोशी, डॉ. अशोक रा. केळकर, डॉ. सु. बा. कुलकर्णी, डॉ. यू. म. पठाण). मुंबई: भाषा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन.
- धोंगडे, रमेश वामन (१९८३). अर्वाचीन मराठी. नागपूर: महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ.

- मालशे, मिलिंद सखाराम (नोव्हें. २०१६). आधुनिक भाषाविज्ञान: सिद्धांत व उपयोजन. ५वी आ. मुंबई: लोकवाङ्मय गृह.
- गजेंद्रगडकर, श्री. न. (१९७९). भाषा व भाषाशास्त्र. पुणे: व्हीनस.
- अर्जुनवाडकर, कृष्ण श्रीनिवास (१९८७). मराठी व्याकरण: वाद आणि प्रवाद. पुणे: सुलेखा प्रकाशन.
- भट, डी. एन्. शंकर (१९९४). द अड्जेक्टायव्हल कॅटेगरी. अॅम्स्टरडॅम: जॉन बेन्जॅमिन्स पब्लिशिंग कंपनी.
- निरंजन (२३ जुलै, २०२०). छायालेखनाची नियमावली. कालिना: भाषाविज्ञान विभाग, मुंबई विद्यापीठ. दुवा: <https://www.mumbailinguisticcircle.com/download/%E0%A4%9B%E0%A4%BE%E0%A4%AF%E0%A4%BE%E0%A4%B2%E0%A5%87%E0%A4%96%E0%A4%A8-%E0%A4%A8%E0%A4%BF%E0%A4%AF%E0%A4%AE%E0%A4%BE%E0%A4%B5%E0%A4%B2%E0%A5%80>.
- ड्रुइड इन्फॉर्मेटिक (ऑक्टो. २०१७). मेटॅफोरिकल जेन्डर इन इंग्लिश: फ़ेमिनिन बोझ, मॅस्क्युलिन टूल्स अँड न्युटर अॅनिमल्स. दुवा: <https://www.druid.com/en/reports/metaphorical-gender-english-feminine-boats-masculine-tools-and-neuter-animals>.
- देशपांडे, पुरुषोत्तम लक्ष्मण (१९६८). हसवणूक. गिरगाव: मौज प्रकाशन गृह.
- कॉर्बेट, ग्रेव्हिल (१९९१). जेन्डर. केम्ब्रिज: केम्ब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस.
- (२००९). नंबर. केम्ब्रिज: केम्ब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस.

ह्या सामग्रीचा संदर्भ कसा द्याल?

निरंजन (२४ जून, २०२१). 'शब्दांगविज्ञान व शब्दवर्ग'. समाविष्ट: आलोक मराठी नियतकालिक. २रा अंक. बुलढाणा: वर्णमुद्रा प्रकाशन, पृ. २-१५

बिबटेक् आज्ञावली

```
@article{आलोकनिरंजन,  
author={निरंजन},  
title={शब्दांगविज्ञान व शब्दवर्ग},  
journaltitle={आलोक मराठी नियतकालिक},  
date={२०२१-०६-२४},  
series={२},  
note={बुलढाणा : वर्णमुद्रा प्रकाशन}  
}
```